

Микола МАЛАНЧІЙ

## СОЦІАЛІЗАЦІЯ ПОСАДОВИХ ОСІБ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ : ФАКТОРНИЙ АНАЛІЗ

**Постановка проблеми.** Актуальність дослідження обумовлюється зміною характеру прикордонної діяльності, обумовленого модифікацією загроз, небезпек і ризиків в прикордонній сфері у бік посилення їх невійськової ролі (економічні злочини, тероризм, контрабанда, незаконна міграція, грабіж природних і виробничих ресурсів, регіональний сепаратизм) і т.п. Порівняно з традиційним характером цієї діяльності сьогодні вона вимагає від своїх суб'єктів не просто високого професіоналізму, але і принципово нових якостей: організаторських, управлінських, комунікативних, морально-етичних і інших. При цьому базовою складовою ефективною прикордонної діяльності є професійні якості особи військовослужбовця-прикордонника.

Військовослужбовці кадрового складу військ і органів Прикордонної служби України виступають головними суб'єктами прикордонної діяльності. Тому вони повинні бути максимально адаптовані і соціалізовані стосовно нових умов цієї діяльності.

Слід зазначити, що Прикордонна служба України має потужні можливості для перетворення в ефективно діючий інститут соціалізації особи в порівнянні з іншими військовими відомствами. Реформування Прикордонних військ КДБ СРСР в нових умовах спочатку було концептуально забезпеченішим, ефективнішим і керованим, здійснювалося в основному без радикалізму, характерного для реформування інших військово-силових структур.

Досвід інституційного реформування Прикордонної служби і її соціалізуючого впливу на особу може бути використаний іншими інститутами і компонентами державної служби України, зокрема спеціалізованої. Проте це не означає, що процес інституційного оформлення Прикордонної служби України остаточно завершений, а соціалізація особи військовослужбовця прикордонного відомства здійснюється і далі здійснюватиметься без проблем.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** В останнє десятиліття проблеми формування та розвитку особистісних якостей військовослужбовців активно досліджувалися такими вітчизняними та зарубіжними вченими, як: Є. Богатирьов, Ю. Дерюгін, В. Гідирицький, В. Горбунов, В. Ковальов, А. Кулаков, Ю. Мамонтов, В. Манілов, А. Марченко, Н. Мороз, В. Родачин, В. Серебрянніков, А. Сіцинський, В. Шамрай, А. Шахов.

**Метою статті** є теоретичний аналіз об'єктивних і суб'єктивних чинників, що обумовлюють формування особистості посадової особи прикордонної служби.

**Вклад основного матеріалу.** Формування особистості посадової особи прикордонної служби здійснюється під впливом низки об'єктивних і суб'єктивних чинників. Об'єктивні чинники умовно можна поділити на чотири групи: глобальні, загальні, локальні і специфічні. Глобальні чинники формуються під впливом світових політичних, економічних, соціальних і духовних процесів. Загальні чинники обумовлюються розвитком конкретної держави та характером суспільних відносин в конкретному суспільстві. Локальні чинники формуються в залежності від особливостей проходження служби в



**МАЛАНЧІЙ  
Микола**

**Олександрович,**

начальник відділу кадрів  
Національної академії  
державної  
прикордонної служби  
України ім. Б.Хмель-  
ницького,  
м. Дніпропетровськ.

**Анотація:** у статті аналізуються суб'єктивні і об'єктивні чинники, що зумовлюють формування особистості посадової особи Прикордонної служби України в умовах зростання ризиків, досліджуються теоретичні підходи до формування особистості державного службовця, розглядаються умови служби на кордоні.

**Ключові слова:** прикордонна служба, посадова особа, держава, особистість, державна служба.

УДК 35.08

прикордонних військах України та визначаються особливостями інституціонального розвитку Державної Прикордонної служби. Специфічні чинники обумовлені дією мікроінститутів – сім'ї, референтної групи, військового колективу.

Характер професійної діяльності посадових осіб прикордонної служби визначається соціальним середовищем. Проте, спираючись на принцип діяльнісного підходу, можна розглядати її як відносно самостійний чинник, оскільки якості особи залежать від змісту діяльності і формуються тільки в ході її здійснення.

Зміни, що відбуваються сьогодні в світі, нашому суспільстві, реформування Прикордонної служби, викликають потребу в аналізі суб'єктивних і об'єктивних чинників, які обумовлюють професійну соціалізацію прикордонників.

Глобальні чинники, впливаючи на всі сфери суспільного життя, істотним чином визначають стан національної безпеки України, складовою частиною якої є прикордонна безпека. А проблеми забезпечення безпеки держави в прикордонній сфері обумовлюють функціональне навантаження прикордонної служби.

Соціальне макросередовище є найважливішим чинником професійної соціалізації посадової особи прикордонної служби.

Важливу роль під час соціалізації особистості, в тому числі і професійної, відіграють економічні інститути суспільства, оскільки соціальні цінності за своєю специфічною формою спрямовані на забезпечення загального блага, на всебічний розвиток особистості, створення всього необхідного для життя людини, як головної цінності і мети розвитку.

Матеріальні передумови для цього створюються у сфері економіки. Прогресивні зміни в цій сфері є основоположними для досягнення серйозних і міцних успіхів в інших складових суспільного життя. Реалізація Програми Президента України В.Януковича «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» сприяє підвищенню добробуту населення. Зміни, що відбуваються, здійснюють амбівалентний вплив на морально-психологічний стан суспільства і особистості. З одного боку, переорієнтація економіки на задоволення, в першу чергу, матеріальних потреб людини, виробництво товарів народного споживання, заходи, що приймаються до забезпечення економічної свободи, обумовлюють потребу людей в таких якостях як ініціативність, самостійність, діловитість, відчуття власної гідності і стимулюють їх розвиток. З другого боку, зміни, що відбуваються, негативно відображаються на соціальному самопочутті людей. Ринкові перетворення, супроводжувані стрімкою соціальною диференціацією, викликають розбалансування суспільних і особистих інтересів, прояву заздрості у одних і відчуття переваги, елітарності у інших.

У засобах масової інформації простежується думка про те, що в умовах ринку найважливішою є здатність людей самостійно вирішувати свої проблеми, не чекаючи допомоги від держави, уміння спиратися лише на власні сили. Безумовно, що ці гасла і їх перетворення детермінують потребу в таких якостях особи, як самостійність, заповзятливість, ініціативність, розторопність і ін. Разом з тим, вони приводять до появи і розвитку негативних властивостей: егоїзму, виверткості, брехливості, спритності, користоловства і не сприяють формуванню соціально необхідних позитивних якостей: колективізму, товариства, альтруїзму, безкорисливості.

Все це значною мірою відображається і на соціально-психологічному стані особового складу Прикордонної служби. Кризові явища в економіці детермінують низький матеріальний рівень життя офіцерів, побутову невлаштованість, недостатнє матеріальне стимулювання службової діяльності.

Безумовно, тенденції економічного зростання, що намітилися останнім роком дозволили декілька підвищити рівень життя населення, зокрема, і офіцерів Прикордонної служби. Це позитивно вплинуло на морально-психологічну ситуацію в суспільстві, соціальні якості людей. Разом з тим, було б помилкою вважати, що позитивні економічні зміни автоматично приведуть до високої духовності населення. Прикла-

дів цьому достатньо в індустріально розвинених країнах, де матеріальне благополуччя саме по собі не приводить до сформованості у людей соціально значущих якостей.

Крім того, сьогодні можна констатувати, що, не дивлячись на деклароване Урядом України економічне зростання, а також зростання доходів населення, матеріальне положення українців (за самооцінкою) залишається практично незмінним, про що свідчать результати соціологічних опитувань.

Прямим продовженням економічних відносин є відносини соціальні. Відношення суспільства до особи виражається в таких поняттях, як гуманізм, людяність, що означають, що людина, її благо виступають для суспільства кінцевою метою («все для людини»). Справедливість – міра гуманності. Суть цього заходу – в еквівалентному ставленні суспільства до людей, соціальних груп з урахуванням їх рівності і нерівності. Чим гармонійніше можуть за даних умов поєднуватися рівність і нерівність як моменти справедливості, тим вона досконаліша, вища.

Принципи милосердя, справедливості, підтримки тих верств, які особливо її потребують (дітей, молоді, людей похилого віку, багатодітних і неповних сімей і т.д.) вселяють певний оптимізм, і сприяють формуванню багатьох позитивних якостей. Проте часто декларативний характер проголошених принципів негативно відображається на суспільній свідомості. Слабкість економіки, нерозторопність державних органів, бюрократизм урядовців – основні причини того, що вказані принципи не упроваджуються в життя [3].

Вельми поширені і живучі такі явища, як нелюдяність, несправедливість, лицемірство, несумлінне відношення до праці, крадіжка і розкрадання, відомчий егоїзм і т.д., які тісно пов'язані з негативними явищами, що мають місце в соціальному житті. Одні з них – абсолютизація інтересів держави, виробництва в збиток інтересам задоволення потреб людей, «залишковий» принцип вирішення соціальних питань, з чим пов'язана тенденція перетворення виробництва в самоціль, а людини – лише в засіб, в « гвинтик » економічної машини. До інших негативних чинників можна віднести: командний стиль управління, бюрократизм, що породжують відчуження працівників від виробництва, від результатів своєї праці, втрату етичних ідеалів, ослаблення моральних стимулів до праці.

Ті зміни, які відбуваються останнім часом в соціальному середовищі, не перешкоджають, а іноді і каталізують негативний вплив на морально-психологічний стан населення. З одного боку, пропагуються загальнолюдські етичні норми людського співіснування, а з іншого, в реальному житті люди постійно стикаються з лицемірством, збагаченням одних і зубожінням інших, несправедливістю, соціальною незахищеністю багатьох верств населення, в тому числі і військовослужбовців.

Складнощі в соціальній сфері, соціальний статус і реальне матеріальне положення військовослужбовців і членів їх сімей негативно позначаються на моральному стані офіцерського складу, породжують деколи песимізм, невпевненість в завтрашньому дні [4].

Грошове утримання посадових осіб Прикордонної служби не відповідає рівню відповідальності і складності їх професійної діяльності. З кожним роком загострюється житлова проблема. Зараз кожна п'ята сім'я прикордонників не має квартири або потребує поліпшення житлових умов. Зростає кількість сімей прикордонників, вимушених наймати тимчасові житлові приміщення і нести при цьому витрати, які в крупних населених пунктах не покриваються встановленою компенсацією.

Бюджетні асигнування на оплату транспортних послуг, речове забезпечення, придбання медикаментів і інших матеріальних засобів не в змозі забезпечити поточне утримання прикордонних органів і військ, а також повне і своєчасне задоволення потреб військовослужбовців.

Труднощі соціального плану ведуть до загострення морально-психологічної обстановки у військових колективах і сім'ях прикордонників. Через них звільнилися багато висококваліфікованих офіцерів. Це неминуче негативно впливає на охорону

державного кордону України. Таким чином, реальне матеріальне і соціально-економічне положення сімей посадових осіб прикордонної служби залишається складним.

Проте, не дивлячись на серйозні труднощі, переважна більшість прикордонників з честю виконує свій військовий обов'язок. Їх ратна праця, самовідданість, воля і довготерпіння багато в чому допомагають вирішувати багатоманітні завдання забезпечення безпеки державного кордону. А в результаті Прикордонна служба, виконуючи законодавчо покладені на неї завдання по охороні державного кордону, допомагає створювати умови для проведення в країні економічних реформ, розвитку добросусідських відносин з суміжними державами, бере участь в боротьбі з організованою злочинністю, забезпечує цивілізоване входження України до світової спільноти.

Політичний чинник, який відображає відносини між великими групами людей, їх відношення до держави і діяльність самої держави, істотним чином обумовлює формування професійних якостей посадових осіб Прикордонної служби.

Багато змін, що відбуваються сьогодні у сфері політики, сприяють формуванню соціально значущих якостей людей. Серед них курс на демократизацію і гласність суспільного життя, створення правової держави, головною характеристикою якої є забезпечення верховенства закону. Благотворний вплив на людей надає ухвалення цілого пакету законів, спрямованих на забезпечення політичних і економічних свобод, захист прав і гідності особистості, соціальну захищеність населення.

Важливим чинником формування професійних якостей державних службовців, в тому числі і посадових осіб Прикордонної служби, є духовне життя суспільства, яке є сферою функціонування різних форм суспільної свідомості, культури, світогляду, освіти і виховання [3, с. 89].

Як відомо, одним з головних завдань суспільних реформ була деідеологізація. Передбачалося, що ринок з відповідними йому ліберальними цінностями заповнить пустку, що утворилася в свідомості людей. Проте цього не відбулося. Навпаки, на руїнах ідеології «розвиненого соціалізму», в думках і душах більшості українців поселилися ідеологічна плутанина і страх перед майбутнім. Поруйнувавши одну державну ідеологію, ми не знайшли іншої. А без суспільної ідеї, що враховує психологію, історичний досвід, глибинні сподівання і прагнення громадян, держава – все одно, що корабель без керма і вітрил.

Українське суспільство все більше підходить до розуміння того, що життєздатна держава неможлива без життєздатної ідеології, без віри нації в цю ідеологію, без довіри до тих, хто її втілює. Президент України В. Янукович відзначає, що без консолідації навколо базових загальнонаціональних цінностей і завдань протистояти існуючим загрозам буде неможливо [6].

Для озброєних захисників кордонів Вітчизни такий підхід до проблеми особливо близький. Український солдат ніколи не йшов в бій з ворогами Вітчизни за гроші або інші матеріальні блага. За гроші, навіть великі, жодна людина своє життя на вівтар Вітчизни не покладе і при виникненні реальної небезпеки або побіжить з поля бою, або вважатиме за краще здатися в полон. І лише людина, яка беззавітно любить свій народ і свою Вітчизну, натхненна ясною і зрозумілою всім ідеєю, здатна на мужні і рішучі дії в бою, на самопожертву [5].

Історичний досвід розвитку світових цивілізацій свідчить про те, що без патріотизму – як державної ідеології і політики, без державно-патріотичного виховання громадян не могла добитися успіху жодна країна.

Актуальність формування державно-патріотичних якостей в структурі професійної компетентності посадових осіб Прикордонної служби обумовлена складними процесами будівництва і реформування військової організації держави, спеціальних служб, в тому числі прикордонної. І тут також не обійтись без духовно-етичної складової службово-бойової діяльності прикордонних органів і військ, яка заснована на таких фундаментальних цінностях, як державність, духовність, патріотизм. Сьогодні для прикордонника бути патріотом – означає одночасно бути людиною духовною,

професійно підготовленою, вірною своєму конституційному і військовому обов'язку, надійним вартовим прикордонних рубежів своєї Вітчизни.

Духовне життя суспільства знаходиться в тісному взаємозв'язку з економічними, соціальними і політичними умовами, розглянутими вище. Найважливішою складовою цієї сфери є моральність. Звідси необхідність тих або інших соціальних якостей особи, ефективність процесу їх формування визначаються існуючими ідеалами, цінностями, нормами моралі [3, с. 90].

Існуючі особливості духовної сфери суперечать відвічно українським цінностям, що склали у минулому сутнісні риси нашої національної ідеї і, перш за все, таким як любов до своєї армії і поважне відношення до захисників Вітчизни, шанування традицій військової доблесті і слави українців, громадянськість і ін. Безкорисливе військове служіння Батьківщині у всі часи цінувалося в народі. У недавньому радянському минулому чоловік, що не служив в армії, для оточуючих був об'єктом насмішок. Інша справа зараз. В умовах гострого дефіциту призовних ресурсів в нашій країні законодавчо передбачено згідно Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» від 04.04.2006 № 3597-IV 27 життєвих ситуацій, що дає право на відтермінування строкової військової служби. У Законі СРСР «Про загальний військовий обов'язок» їх було всього 11, а в країнах Західної Європи – в середньому 4,6, в Російській Федерації – 21, в Республіці Білорусь – 6 [4].

За даними соціологічних досліджень, однієї з найгостріших проблем, що турбують військовослужбовців Прикордонної служби, є низький престиж військової служби в сучасному суспільстві. Продовжує знижуватися мотивація добросовісного виконання військового обов'язку всіма категоріями військовослужбовців. Наростають процеси внутрішнього відчуження значної частини офіцерського складу від належності до військової організації держави, до Прикордонної служби і пошук інших способів і форм життєдіяльності. Свідомо долати тяготи і позбавлення військової служби, приносити свої фізичні і духовні сили в жертву Вітчизні і державі стає з кожним роком все меншою чеснотою серед офіцерського складу, особливо серед молодих офіцерів. 84% респондентів в ході проведеного автором дослідження відзначили, що падіння престижу військової служби є найзначнішим чинником, що негативно впливає на морально-психологічні якості прикордонника і процес їх формування [5].

Негативні тенденції в розглянутих сферах суспільного життя, впливають на духовний стан особового складу Прикордонної служби. Зниження престижу військової служби в суспільстві, погіршення соціально-побутових умов життя кадрових військових, відсутність упевненості в завтрашньому дні приводять до зміни соціальної орієнтації прикордонників. Частина з них після закінчення навчальних закладів не прибуває до місця служби, відмовляється від її продовження. Сотні молодих офіцерів звільняються з військ у зв'язку з небажанням служити.

В цілому ж духовно-ціннісні орієнтації більшості посадових осіб прикордонної служби, їх соціально-професійні якості, що формуються під впливом об'єктивних чинників, можна охарактеризувати таким чином:

По-перше, стан освіченості і вихованості значної частини особового складу Прикордонної служби сьогодні в основному забезпечують боєготовність, порядок і дисципліну в їх органах і військах. За визнанням низки представників громадськості і військового керівництва, багато з того, що робиться зараз для забезпечення надійної охорони кордону, тримається на високій духовній відповідальності людей у військовій формі, їх вірності конституційному обов'язку, ентузіазмі, істинному патріотизмі і громадянськості.

Ці духовні якості є тією основою, яка продовжує забезпечувати згуртованість, активність і керованість особового складу, не дивлячись на те, що більшість прикордонників несе службу у важких умовах, на межі своїх моральних і психічних можливостей.

По-друге, як певна позитивна домінанта в свідомості і світогляді більшої частини прикордонників залишається орієнтація на громадянський мир, загальнонаціональну згоду, суспільно-політичну стабільність. Вони меншою мірою, ніж інші соціальні групи і верстви населення, зорієнтовані на «агресивну поведінку і вчинки» в суспільстві навіть за наявності у них широкої варіативності індивідуальних думок, позицій, точок зору і переконань, а також зброї. Діяльністю по реалізації прикордонної політики держави, нейтральним відношенням до різних загальнополітичних подій і процесів, політичних партій, рухів і союзів прикордонники сьогодні багато в чому реалізують в суспільстві свою стабілізуючу роль.

По-третє, в прикордонних органах і військах сьогодні в наявності найширша палітра полярних, незіставних і не узгоджених оцінок і думок. І разом з цим слід визнати, що в наявності відсутність гострої духовної конфліктності у військових колективах серед різних категорій прикордонників. Прикордонники більшою мірою реалізують можливість до саморегуляції і самовідчуження відносно дії різного роду дестабілюючих чинників.

Локальними чинниками професійної соціалізації прикордонників є: особливості службово-бойової діяльності прикордонних органів і військ; морально-психологічна, кадрова, матеріально-технічна ситуація, що складається в Прикордонній службі; певні способи життєдіяльності прикордонників, з властивим їм строгим порядком, особливими службовими ритмами, чіткою регламентацією всього устрою життя; система навчально-виховної роботи.

Напруженість в службовій діяльності не тільки вимагає від особового складу високого професіоналізму, але і сприяє формуванню таких соціальних якостей як самовідданість, стійкість, ініціативність, рішучість, товариство. Досліджуючи проблеми етичного виховання воїнів-прикордонників, І.Л. Котов сформулював поняття «потенціал етичної дії службово-бойової діяльності прикордонних військ» [1].

Постійні процеси «перебудов», що відбувалися в суспільстві в 90-х роках ХХ століття, проектувалися і на Прикордонну службу. Її трансформація у спеціальну державну службу означає поступове перетворення Прикордонної служби в якісно новий спеціальний інститут. В ході цього процесу вона набуває тих рис, які дозволяють їй по-новому впливати на свідомість і поведінку особового складу. До основних рис, що характеризують нові формуючі особистість прикордонника можливості, належать:

- демілітаризація Прикордонної служби, її протидія загрозам, небезпекам і ризикам переважно невійськової спрямованості;
- диференційований перехід на певних ділянках кордону від військової охорони до оперативного прикриття;
- посилення цивільного компоненту в освіті і вихованні офіцерів;
- зміцнення зв'язків прикордонного відомства з інститутами громадянського суспільства тощо.

До локальних чинників належать і існуючий устрій життя, традиції, що склалися, духовні цінності прикордонної служби.

Разом з тим в устрої життя прикордонних органів є і аспекти, що ускладнюють формування професійних якостей. Наприклад, у принципі єдиноначальності, який є стрижньовим для військової організації, є можливість для зловживання владою, суб'єктивізму з боку командира-єдиноначальника.

Порушення принципу соціальної справедливості, який є одним з важливих джерел суперечностей в прикордонних колективах, негативно позначається на морально-психологічному стані особового складу. До них можна віднести, наприклад, несправедливий, на думку деяких опитаних, порядок проходження служби; факти корупції і протекціонізму, деколи відверто недержавний підхід до рішення багатьох кадрових питань, зв'язаних, перш за все, із звільненням офіцерів в запас, службовим зростанням, розподілом матеріальних благ. А це, у свою чергу, приводить до зниження значення для кадрових прикордонників службової кар'єри як засобу здійснення

своїх життєво важливих цілей і падінню престижності офіцерської праці. Таким чином, йдеться про суперечність між сталими уявленнями офіцерів про своє положення в суспільстві, рівнем соціальних очікувань і погіршенням їх соціального статусу, неможливістю досягнення своїх життєвих цілей, запитів і потреб.

Ці і інші моменти створюють передумови до загострення суперечностей формування соціально значущих якостей особового складу, незадоволеності своїм положенням в суспільстві, психологічному дискомфорту, соціальній апатії, що деколи породжує їх байдуже відношення до вирішення службових завдань. Локальні об'єктивні чинники носять, таким чином, суперечливий характер.

Величезною силою впливу на професійну соціалізацію володіє військовий колектив, бо людина не може нормально існувати поза спілкуванням з собі подібними. Відчуття належності до якоїсь групи, як говорять учені, ідентифікації з нею, настільки важливо для особи, що необхідно забезпечити «сднання», багато в чому визначальне її поведінку. Для неї дуже важливо позитивне відношення оточуючих. Вона (особа) часом навіть непомітно для себе стає на позиції колективу, погоджується з ними, вважає для себе єдиними. У спільній діяльності виробляються загальні погляди на життя, складається громадська думка. Вступаючи у вже існуючий колектив, людина стикається зі сформованим морально-психологічним кліматом, з певними соціальними установками і навіть якщо вона і не сприймає їх, то не зважати на їх існування не може.

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** Зміст соціальних якостей особи прикордонника не визначається автоматично розглянутими вище об'єктивними чинниками. Велику роль при цьому виконує суб'єктивний чинник. Взаємодія між особою і соціальним середовищем здійснюється двопланово. З одного боку, особа є результатом розвитку конкретно-історичних відносин, що індивідуалізується, а з іншого, – вона є творчим суб'єктом, який не тільки переробляє «зовнішнє», «соціальне», в «особисте», але і вносить щось «від себе самого» в соціальне і в свій внутрішній світ. Об'єктивні і суб'єктивні чинники не тільки детермінують зміст існуючих і належних соціальних якостей посадової особи прикордонних органів і військ. Вони також визначають зміст і ефективність процесу формування необхідних якостей, інтенсивність професійної соціалізації.

#### **Література:**

1. Котов И.Л. Нравственный облик пограничника / И.Л. Котов // Вестник границы. – 1989. – № 9. – С. 55 – 67.
2. Сіцинський А.С. Управлінська діяльність керівного складу спеціалізованого виду державної служби: організаційно–психологічні засади (за матеріалами Державної прикордонної служби України) : арэф. дис... д–ра наук з держ. упр.: 25.00.03 / Анатолій Станіславович Сіцинський. – К., 2007. – 40 с.
3. Харчев А.Г. Социология воспитания / А.Г.Харчев. – М. : Политиздат, 1990. – 394 с.
4. Чернавин Ю.А. Социальный статус военнослужащего (социально–философская концепция) / Ю.А. Чернавин. – М : ВУ, 1997. – С. 53–56.
5. Шахов А.Н. Демократизация воинской жизни / А.Н. Шахов, М.Н. Шахов. – М. : Воениздат, 1990. – 142 с.